

נישואי נשים עם אינטליגנציה תקינה לגברים עם מוגבלות שכלית התפתחותית: ניתוח מקרה על פי התיאוריה האינטר-סקציונלית

רוני סטריאר ואלהאם זידאן

מאמר זה עוסק בתופעה שטרם נחקרה בישראל – נישואי נשים מוסלמיות לגברים עם מוגבלות שכלית התפתחותית. התופעה מוכרת היטב לשירותי הרווחה המקומיים הפועלים בקרב האוכלוסייה הערבית, אך אין בנמצא נתונים ברורים על היקפה. מאמר זה הוא פרק מתוך מחקר איכותני פנומנולוגי המבוסס על ראיונות עם 12 נשים המתגוררות בצפון הארץ. המחקר בוחן את נקודת מבטן של הנשים על שלושה תחומים: הרקע לנישואין, תהליך קבלת ההחלטה להינשא והחיים המשותפים עם בן זוג עם מוגבלות שכלית התפתחותית. ממצאי המחקר תומכים מבחינה תיאורטית בהנחות היסוד של התפיסה הפמיניסטית האינטר-סקציונלית (Intersectionality Theory). גישה זו צמחה על רקע הניסיון להבין מצבי דיכוי קיצוניים של נשים, ובפרט של קבוצות נשים מתרבויות שאינן מערביות או שאינן משתייכות למעמדות הביניים. על פי תפיסה זו דיכוי של נשים בקבוצות הנמצאות במצבי הדירה קיצוניים הוא תולדה של יחסי גומלין בין קטגוריית המגדר לקטגוריית חברתיות אחרות, כגון מעמד חברתי-כלכלי, תרבות, דת, או מוצא אתני ולאומי. כמו כן, ממצאי המחקר מאתגרים דפוסי חשיבה בינאריים המנגיחים מבנה חברתי מול סוכנות (agency), קונפורמיות מול התנגדות ודיכוי מול שחרור. המחקר מצביע גם על כך שנשים במצבי דיכוי קיצוניים אינן נטולות כוח ויכולת פעולה.

מילות מפתח: נישואין מוסדרים, תיאוריה אינטר-סקציונלית, מוגבלות שכלית התפתחותית

מבוא

מאמר זה עוסק בסוגיה מושתקת בחברה הישראלית – נישואי נשים עם אינטליגנציה תקינה לגברים עם מוגבלות שכלית התפתחותית. תופעה זו מתרחשת בקרב נשים מוסלמיות אזרחיות מדינת ישראל המתגוררות באזורים כפריים, עם השכלה נמוכה ורקע חברתי-כלכלי נמוך. המאמר מבוסס על מחקר איכותני פנומנולוגי אשר בחן את חוויית נישואיהן של 12 נשים שאותרו באמצעות שירותי הרווחה. המחקר סקר את הרקע לנישואין, את תהליכי קבלת ההחלטה להינשא ואת חייהן עם בן זוג עם מוגבלות

שכלית התפתחותית. סיפורי הנשים ממחישים את הרלוונטיות של התפיסה האינטר-סקציונלית (intersectionality theory) להבנת מצבי דיכוי קיצוניים של נשים (Crenshaw, 1991; McCall, 2005). על פי תפיסה זו הדיכוי הוא תוצר של יחסי הגומלין בין קטגוריות חברתיות שונות כגון לאום, מוצא אתני, תרבות, דת, או מעמד חברתי, לבין מאפייני מגדר, כפי שהם באים לידי ביטוי בתפיסות, העדפות, ערכים ונורמות חברתיות באופן המחמיר את מצבן של נשים בקבוצות חברתיות מודרות. יחד עם זאת, המחקר ממחיש כיצד נשים, גם כאשר הן נתונות במצבי דיכוי קיצוניים, מצליחות למצוא דרכים לבטא את עצמן ואת זהותן. ממצאי המחקר מצביעים על מורכבות מצבי דיכוי של נשים ומאתגרים את החשיבה הבינארית הפשטנית המנגידה מבנה חברתי מול סוכנות (agency), קונפורמיות מול התנגדות ודיכוי מול שחרור.

התיאוריה האינטר-סקציונלית וקטגוריות של דיכוי

את התיאוריה האינטר-סקציונלית פיתחה המשפטנית הפמיניסטית האפרו-אמריקנית קימברלי קרנשאו (Crenshaw, 1991) כדי להבין מצבי דיכוי קיצוניים של נשים, ובפרט של קבוצות נשים מתרבויות שאינן מערביות או שאינן משתייכות למעמדות הביניים. הגישה האינטר-סקציונלית קוראת תיגר על החשיבה המעמידה את המגדר מעל קטגוריות אחרות, ומצביעה על התכנסות בו-זמנית של קטגוריות שונות בתהליכים חברתיים המבנים את מצבן ומעצבים את זהותן של נשים נדכאות (Matsuda, 1998). תפיסה זו מבקרת את הגישה הפמיניסטית הקלסית, המבליטה את המגדר על פני יתר הקטגוריות, ובכך מעמעמת את ההשפעה ההרסנית של גורמי דיכוי אחרים כגון גזענות, גילנות, עוני או אפליה דתית. התיאוריה האינטר-סקציונלית הפכה לכלי האנליטי העיקרי שבאמצעותו חוקרות פמיניסטיות ואנטי גזעניות מנתחות את יחסי הגומלין בין תיאוריות זהות ודיכוי (Zack, 2005).

תפיסה זו מבקרת את האתנוצנטריות המיוחסת לפמיניזם הלבן, הקלסי, שטשטש את ההבדלים בין נשים לבנות לנשים ממוצא אפרו-אמריקאי או בין נשים בארצות מפותחות ("הצפון") לבין נשים בעולם השלישי ("הדרום"). הביקורת תרמה להעמקת המודעות לקיומם של סדרי יום פמיניסטיים אלטרנטיביים ולעיתים מתחרים, סדרי יום הנובעים מחוויות דיכוי ייחודיות על רקע שונות מעמדית ואתנית בקרב נשים. נוסף לכך, תפיסה זו בוחנת את יחסי הגומלין בין צורות שונות של דיכוי מבני ואת תרומתן להעמקת אי-השוויון המגדרי. היא משמשת כלי אנליטי ללימוד, להבנה ולהתמודדות עם האופן שבו המגדר מתאחד עם זהויות וקטגוריות כוח אחרות שמחריפות את דיכוי החברתי של נשים (Symington, 2004).

התיאוריה האינטר-סקציונלית דוחה למעשה את התפיסה התוספתית (additive) המתארת דיכוי כאוסף של גורמים מצטברים מבלי להבין כיצד גורמים אלו פועלים במשותף, מעצימים זה את זה וכך מנציחים את מעמדן המשני של נשים (Bilge, 2010). גישה זו מערערת על התפיסה של "אחוות נשים אוניברסלית", ומטילה ספק באחדות החוויה של נשים באשר הן. כמו כן, היא מאתגרת את הנחות הפמיניזם המערבי ומבקשת לבחון את מצבן של נשים מתוך ההקשרים המקומיים הייחודיים להן. אחת התרומות המרכזיות של הגישה היא הפניית תשומת לב מחקרית ומתן קול לקבוצות נשים המתפאינות בשוליות מרובה (multiple marginalization) (Shields, 2008). על פי גישה זו, "נשים במצבי דיכוי קיצוני אינן נטולות כוח ויכולת פעולה" (Samuels & Ross-Sheriff, 2008, p. 5).

למרות תרומותיה הרבות ספגה הגישה האינטר-סקציונלית ביקורות שונות. ביקורת חשובה גורסת שהגישה לוקה בחוסר בהירות ובעמימות אנליטית. גישתה של קרנשאו אומנם מצביעה על ריבוי גורמים המחזקים זה את זה, אך מתקשה לספק כלים להבנת האינטראקציה ביניהם. צ'ו ופרי (Choo & Feree, 2010) מוסיפים שאין הסכמה על הדרך לתרגם את התפיסה האינטר-סקציונלית לכלי ניתוח שימושיים. לכן נטען כלפיה שהיא סוג של מונח אופנתי (buzzword) שפירושו אינו תמיד נהיר (Davis, 2008). נאש (Nash, 2008) טוענת שהגישה האינטר-סקציונלית מייחסת אחריות פנימית מדומה לקבוצות נשים עם מאפיין מדר משותף, ומתעלמת מכך שצורות שונות של דיכוי וסוגים שונים של זכויות יתר יכולים להתקיים בד בבד. כותבי המאמר סבורים שלמרות ביקורת אלה, גישה זו יכולה לאפשר הבנה עמוקה יותר של מורכבות מצבן וזהויותיהן של נשים הנמצאות במצבי דיכוי רב-ממדיים.

נשים רווקות בחברה הערבית בישראל: שוליות מרובה

האוכלוסייה הערבית בישראל היא חברה הטרוגנית שמתקיימת בתוכה שונות גבוהה על בסיס דת, מעמד חברתי, השכלה ומיקום גיאוגרפי (מנאע, 2008). חברה זו עוברת בשנים אחרונות תמורות רבות, כגון מעבר מחברה מסורתית ושמרנית המתפרנסת מחקלאות לחברה החשופה לתהליכי עיור ותיעוש ולערכים ודפוסי חיים משתנים, הן בעולם הערבי והן במערב (חידר, 2005, 2007). אלחאג' (1997) הגדיר את מצבה של החברה הערבית בישראל כמצב של פריפריאליות כפולה: חברה שנמצאת הן בשולי החברה הישראלית והן בשולי החברה הפלסטינית הכללית. מחקרים רבים מאששים את קיומה של הדרה מבנית של החברה הערבית בישראל (Ghanem, 2000; Rabinowitz, 2003).

גם באוכלוסיית הנשים הערביות יש שונות גבוהה וניכרים בה הבדלים רבים בתחומי השכלה, כלכלה, מעמד אישי ואורחות חיים. מחקרים על נשים ערביות בישראל מצביעים על שינויים חיוביים במעמדן, כגון עלייה בגיל הנישואין, ירידה בשיעור הילודה, עלייה בשיעורי ההשתתפות בשוק העבודה, עלייה ברמת השכלה ובמעורבות בפוליטיקה המקומית והארצית ובצמצום רמת האלימות בתוך המשפחה (ראו עזאיזה, אבר-בקר, אייזיקוביץ וגאנס, 2009). חאג' יחיא (1994) טוען כי החברה הערבית בישראל היא עדיין קהילה פטריארכלית, והשינויים שחלו בה הם כמותניים אך לא איכותיים; עדיין קיימות בחברה פרקטיקות מגדריות מדירות רבות. נשים מוסלמיות מדוכאות על ידי נורמות תרבותיות ודתיות וסובלות תדיר מאי-שוויון במעמדן החברתי. יתרה מזאת, הן שרויות במצב של שוליות כפולה, הן כנשים בחברה הערבית הפטריארכלית והן כחלק ממיעוט לאומי מופלה בישראל (Al-Krenawi, & Graham, 1998). מנאע (2008) טוען שהחוקים האזרחיים הנוגעים לרווחתן של נשים (כגון חוק חינוך חובה, חוק הגבלת גיל הנישואין או החוק למניעת אלימות במשפחה) והמגע הבין-תרבותי עם החברה היהודית השפיעו על האצת תהליך המודרניזציה בקרב נשים אלו. חאג' יחיא אבר-אחמד (2006) טוענת כי תהליכי המודרניזציה בקרב נשים ערביות הם רב-ממדיים ובעלי אופי מבני וערכי. יחד עם זאת, מעמדה של האישה הערבייה עדיין נחות (אבר-בקר, 2008) ונשים רבות עוד נתונות במצבי קיפוח ואפליה (אוסצקי-לזר, 2009). אחת הקבוצות המקופחות יותר בקרב אוכלוסיית הנשים הערביות בישראל היא קבוצת הרווקות (חליחל, 2005, 2008). הגיל הממוצע שבו נישאות נשים מהמגזר הערבי הוא 20, ואילו הגיל הנישואין הממוצע של גברים הוא 25. שיעור הנשים הערביות הרווקות בנות 30–34 הוא 17% (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2008), שיעור הגבוה פי שלושה משיעור הגברים הרווקים באותה קבוצת גיל. דהיינו, יש עלייה מתמדת בשיעור הנשים הערביות הרווקות בישראל והיא נובעת מירידה בשיעור נישואי קרובים, איסור פוליגמיה וגורמים נוספים כגון עלייה ברמת השכלה והגברת השתתפות נשים בשוק העבודה. אף על פי כן, נראה שהמצב אינו נובע משינוי בהעדפות בקרב הנשים אלא במערכת של אילוצים הכופים רווקות על נשים. לפי חליחל (2005) הסיבה העיקרית למצב זה היא המחסור בגברים פנויים. אחד ההסברים האפשריים למחסור בגברים לא נשואים נקשר לתפקידי המגדר המכתיבים לגברים להינשא רק לאחר שביססו את מעמדם כמפרנסים, ואילו נשים בשלות להינשא מוקדם יותר. מצב זה יוצר פער דמוגרפי של כחמישה שנתונים בין נשים לגברים פנויים לנישואין, וגורם לאי שוויון מספרי ביניהם.

המעמד החברתי הנמוך של נשים רווקות קשור קשר הדוק במרכזיות הנישואין בקרב הקהילה המוסלמית המסורתית ובתפיסת תפקידן של נשים כרעיות וכאימהות (Haj-Yahia, 2000). על פי הקוראן הנישואין נתפסים כקשר קדוש שיעודו המרכזי הוא לבסס את היחסים בין שני המינים על יסוד אהבה ורחמים (אל-סאבוני, 1991);

(Maudoodi, 1993). מוסד הנישואין הוא כלי עיקרי בהקניית ערכים חברתיים ותרבותיים לאדם המתחתן וללמדו צניעות, מסירות ואחריות, וגם נאמנות לבן הזוג או בת הזוג ולבני ביתו. על פי האסלאם אדם רשאי להינשא אך ורק בתנאי שהוא יכול לעמוד בדרישות הערכיות שהוזכרו לעיל. עמידה בדרישות אלו היא ערובה ליכולתו לשאת באחריות המוטלת עליו לשמור על ביתו ועל בני משפחתו (אל-סיוטי, 1996). המעבר מחיי רווקות לנישואין לא איבד מחשיבותו גם לאחר התמורות הכלכליות-חברתיות שעברו על האוכלוסייה הערבית הכפרית בגליל ובמשולש (מנאע וחאג' יחיא, 1995). על אף השינויים שממשיכים להתחולל בחברה הערבית המסורתית, המשפחה היא עדיין היחידה החברתית המשמעותית הממלאת תפקיד חשוב הן בנישואין והן בגירושין של הפרט. בהרבה מקרים המשפחה מתערבת בבחירת בני הזוג, מעצבת את סגנון חייהם ומעורבת בחיי היום-יום שלהם (Haj-Yahia, 2000). דהיינו, החברה הערבית מבליטה בהקשר זה את הקולקטיב לעומת האינדיווידואל. מוסלמים, יותר מנוצרים או דרוזים, מקבלים את ההחלטה על נישואין תוך מעורבות רבה של ההורים והמשפחה (Lev-Wiesel & Al-Krenawi, 1999) לעיתים הנישואין נתפסים ומוגדרים כחוויה בין שתי משפחות ופחות כהסכם בין שני פרטים, או כאירוע כלל-משפחתי יותר מאשר אירוע פרטי הנוגע לבני הזוג (Zaidi & Shuraydi, 2002). לכן בחירת בן הזוג נקבעת בהתייעצות סגורה בין בני המשפחה, שבה נבדקות הכשירות והיכולות של החתן והתאמתו לכלה ולמשפחתה (מנאע וחאג' יחיא, 1995).

ריבוי נשים רווקות בחברה הרואה בנישואין אבן יסוד לשמירת טוהר המידות יוצר לחצים בלתי פוסקים להינשא המופעלים כלפי נשים. אפשר להגדיר את מצבן של נשים רווקות בחברה הערבית המסורתית כמצב של פריפריאליות מרובה. לעתים קרובות מכונות הרווקות בחברה הפלסטינית בישראל "ילדות" (בנאת), כלומר כל עוד אינן מתחתנות הן אינן נחשבות לנשים בוגרות. לכן, לפחות לכאורה, נישואין בקהילה זו הם תנאי לנשיות (סער, 1998). הרווקות מאופיינת בתלות גדולה במשפחה המורחבת, בקשיים ברכישת השכלה ובהשגת עצמאות כלכלית ודיוור עצמאי ולעיתים בשלילת זכויות הקניין (קרק, גלילי, ופויירשטיין, 2009).

המחקר

שאלות המחקר

המחקר הנוכחי הוא פנומנולוגי, ובחן את חוויית הנישואין של נשים מוסלמיות עם אינטליגנציה תקינה הנשואות לגברים עם מוגבלות שכלית התפתחותית. המחקר התמקד בשלוש שאלות מחקר עיקריות: מהו הרקע לנישואין, כפי שעולה מתוך תיאורי

המשתתפות; כיצד נשים חוות את תהליך קבלת ההחלטה להינשא; מהי חוויית החיים המשותפים עם בן זוג עם מוגבלות שכלית התפתחותית.

שיטת המחקר

המחקר נשען על המסורת הפנומנולוגית של המחקר האיכותני (Gergen, 1994, 1999). המסורת הפנומנולוגית שואפת להבין את המשמעויות שמעניקים בני אדם לתופעה מסוימת ואת הפרשנויות שהם מייחסים לקיומם מתוך עולמם הסובייקטיבי ובהקשר תרבותי וחברתי נתון (Becker, 1992; Patton, 1990; Strauss, 1987). המחקר מבוסס על ראיונות עם 12 נשים מוסלמיות הנשואות לגברים עם מוגבלות שכלית התפתחותית המוכרים לשירות למפגר במשרד הרווחה כלוקים בפיגור קל (IQ 55–59) עד בינוני (IQ 40–54) על פי מבחני אינטליגנציה סטנדרטיים. המשתתפות נבחרו על סמך דגימה מכוונת לפי קריטריונים קבועים מראש (purposive sample). בתהליך דגימה זה נבחרו משתתפות שעשויות לתאר באופן עשיר יותר את התופעה הנחקרת וכך לשרת את מטרות המחקר (Maxwell, 1996). מספר המשתתפות נקבע בהתאם לאפשרות לאתר נשים מתאימות שביכולתן למסור מידע מספק לחקר הנושא עד לרוויה תיאורטית (Padgett, 1998).

תהליך איסוף הנתונים התבצע בשני שלבים. בשלב הראשון נעשתה פנייה בכתב אל מנהלי שירותי הרווחה בכפרים הערביים בצפון הארץ והוצג בפניהם המחקר הנדון – מהותו, חשיבותו ותורמתו לידע. מנהלי השירותים העבירו את הבקשה לעובדים הסוציאליים ולרכזים בתחום מוגבלות שכלית התפתחותית ואלה איתרו גברים נשואים עם מוגבלות שכלית התפתחותית ובדקו את מידת נכונותן של נשותיהם להתראיין. לאחר קבלת הסכמתן המילולית של הנשים, נשלחה אליהן בקשה לאישור בכתב והובטחה להן סודיות. יש לציין כי האוכלוסייה אותרה בקושי רב מפאת חששן של הנשים שמא החשיפה תוביל לאלימות כלפיהן או תפגע בפרטיותם של ילדיהן. חששות אלה נדונו בפגישות אישיות ובהן הובטחה שוב סודיות המחקר ושמירת פרטיותן על ידי הענקת שמות בדויים למשתתפות. כמו כן, הוצעה למשתתפות האפשרות להפסיק את הקלטת הריאיון בכל שלב של המפגש. המחקר עבר אישור של ועדת האתיקה הפקולטטית באוניברסיטת חיפה.

איסוף הנתונים נעשה באמצעות ריאיון מובנה למחצה שנמשך כשעתיים. הריאיון הורכב משני חלקים: שאלון קצר על המאפיינים הסוציו-דמוגרפיים של הנשים ומדריך ריאיון שכלל שאלות פתוחות אשר נבחרו על פי סקירת הספרות בנושא. הריאיון אפשר לתפוס את המשמעויות הסובייקטיביות שהנשים מעניקות לחוויית הנישואין שלהן והשאלות הפתוחות כונו לביטויי רגשות, אמונות, תפיסות עולם ועמדות גם ביחס לאחרים (Creswell, 1998). שאלון המחקר כלל שאלות הקשורות ברקע ובמניעים

לנישואין, בתהליך קבלת ההחלטה להינשא, ובחיי הנישואין עם גבר שיש לו מוגבלות שכלית התפתחותית. הראיונות הוקלטו ותומללו כלשונם כדי להגיע לניתוח מעמיק ומדויק ככל האפשר הנצמד לדברי הנשים (Patton, 1990). את הראיונות ערכה בשפה הערבית חוקרת דוברת ערבית, והם תורגמו לאחר מכן לעברית כדי לאפשר ניתוח משותף עם חוקר דובר עברית.

ניתוח התוכן של ראיונות המחקר התבצע בכמה שלבים. בשלב הראשון נקראו הראיונות קריאה מעמיקה וחוזרת כדי להבין לעומק את התפיסות והרגשות של הנשים ואת המשמעויות שייחסו למעמדן האישי (Moustakas, 1994). בשלב השני קודדו הרעיונות המרכזיים שזוהו בטקסטים כרלוונטיים למטרת המחקר (שקדי, 2003). הרעיונות קובצו יחד לתמות או לקטגוריות, ומאוחר יותר נבחנו הקשרים ביניהן עד ליצירת מודל קונספטואלי על עולמן של המרואיינות.

המחקר האיכותני מייחס חשיבות מרובה למיצוב (positionality) החוקרים בהליך החקירה ועל השפעת מיצוב זה על תוצאות המחקר. על כן נציין שהחוקרת הראשית של המחקר היא ערבייה, המכירה היטב את החברה והתרבות הערבית, אשת מקצוע מנוסה בתחום מוגבלויות. החוקר השני הוא גבר יהודי, מומחה למחקר איכותני בקרב אוכלוסיות מודרות, מודע למורכבות המחקר החברתי בקרב החברה הערבית בישראל. נקודת המוצא של החוקרים בתחילת המחקר הייתה נקודת מוצא פמיניסטית ואנטי דכאנית (anti-oppressive). אולם הליך המחקר ומורכבות הנושא חידדו את מודעותם של החוקרים לצורך ברגישות בין-מעמדית, בין-תרבותית, בין-דתית, ורגישות להקשר הלאומי שבו נמצאות המשתתפות. בהתאם לכך נדרש צוות המחקר למידה גבוהה של רפלקסיביות (Reflexivity) שבאה לידי ביטוי בדיונים ובהתייעצויות תכופים בין החוקרים לבין עצמם ובין החוקרים לבין אנשים שיש להם נגיעה לנושא הנחקר (אנשי מקצוע וחוקרים ערבים ויהודים).

מידת האמינות (trustworthiness) של המחקר נבחנה בכמה טכניקות. הראשונה – "טכניקת הביסוס" (grounding) (Lincoln & Guba, 1985) – התייחסה לניתוח ציטוטים שהוקלטו ותומללו מתוך הראיונות המתורגמים ושנבחנו בנפרד בידי כל אחד מהחוקרים (Maxwell, 1996). כמו כן, האמינות נבדקה באמצעות "טריאנגולציה של צופים", כלומר, בחינת הניתוח של נתוני המחקר בידי צופה אחד או יותר. מתודה זו מסייעת בהפחתת ההטיות הפוטנציאליות העלולות לנבוע מבחינת הטקסט בידי אדם אחד בלבד (Patton, 2001). בהקשר זה נתבקשו שלושה אינפורמנטים – אנשי מקצוע מקרב השירותים החברתיים והארגונים הקהילתיים שרואינו בתחילת תהליך איסוף הנתונים – לבחון את ניתוח הנתונים ולחוות את דעתם על מידת האמינות והאותנטיות שלו. בנוסף, לאור מורכבות הממצאים, נעשתה "טריאנגולציה תיאורטית", ובה ניתנו פרשנויות שונות לממצאים על פי תיאוריות שונות (Denzin, 2006). במקרה שלפנינו נעשתה

טריאנגולציה תיאורטית בין התפיסה הפמיניסטית הקלסית (הגל הראשון), התיאוריה האינטר-סקציונלית (הגל השלישי) ותיאוריית החליפין, השכיחה במחקרי נישואין, ולפיה אפשר להבין בחירת בן זוג או בת זוג על פי מערכת של תועלות (benefits) הכרוכות בנישואין. בחינת הנתונים וניתוחם מבעד לשלוש זוויות ראייה תיאורטיות שונות האירה ממדים שונים של התופעה, שנעלמו מעיני החוקרים בשל דבקותם התיאורטית המוקדמת בגישה הפמיניסטית הקלסית שעמה ניגשו אל המחקר. לפי גישה זו הייתה העדפה לממד המגדר והתעלמות מההקשר הלאומי, המעמדי, הדתי וכדומה. לבסוף, ננקטה פעולה נוספת לבחינת אמינות הנתונים, על ידי עריכת ראיונות חוזרים (member checking) עם שלוש מרואיינות המייצגות תפיסות שונות בקרב אוכלוסיית המחקר. חזרה זו אישרה מחדש את מורכבות הממצאים כפי שיוצגו בהמשך.

הממצאים

הממצאים המרכזיים מחולקים על פי שלושת תחומי המחקר השונים: הרקע לנישואין, תהליך קבלת ההחלטה, וחוויית הנישואין. כדי לשמור על פרטיות המשתתפות שמוותהן בדויים.

הרקע לנישואין

שתי תמות עיקריות עלו מסיפורי הנשים אודות הרקע שקדם לנישואין עם גבר הלוקה במוגבלות שכלית התפתחותית. האחת, מרכזיותו של מוסד הנישואין בחברה הערבית. השנייה, מעמדה הרעוע של האישה הרווקה.

מרכזיות מוסד הנישואין

כל 12 המרואיינות מתארות את מרכזיות מוסד הנישואין בחברה הערבית בכלל ובחיי הנשים בפרט. הן רואות את ייעודן כנשים נשואות וכאימהות לילדים, ותופסות את הנישואין כהישג וכמפתח לחיזוק מעמדן כנשים. עבורן הנישואין הם סימן לבגרות והוכחה ליכולתן לשאת אחריות. הם מאפשרים להן שיפור משמעותי במעמדן הכלכלי ומגורים עצמאיים בבית פרטי. יתר על כן, לדעת המרואיינות נישואין הם הדרך היחידה המאפשרת גישה לחיי מין ולאפשרות ללדת ולגדל ילדים. מכאן שנישואין נתפסים כמטרה עליונה — מעבר רצוי ובלתי נמנע עבור כל אישה. נור מתייחסת לשאלת חשיבותם של נישואין עבור האישה:

נישואי נשים עם אינטליגנציה תקינה לגברים עם מוגבלות שכלית התפתחותית

כל בחורה, הייעוד שלה בסוף זה שתתחתן ושתתמקם בבית משלה עם בעלה והילדים שלה... זאת אומרת, תחיי כמה שתחיי אצל הוריך, בסוף צריך שיהיה לך בית משלך ובעל.

נישואין מאפשרים לנשים לממש את הזכות לחיים פרטיים, לחיי אישות ולבית משלהן. שהייתן בבית המשפחה עם ההורים נחשבת לזמנית בלבד ותימשך רק עד החתונה. בעיני המרואיינות נישואין הם הדרך היחידה הפתוחה בפני נשים לעזוב את בית ההורים. דהיינו, חוויית האישה הרווקה היא חוויה של המתנה. דבריה של פאטמה ממחישים עד כמה חשוב לאישה להינשא. היא מדברת על המתח התמידי שבו שרויות נשים הממתינות לחתן:

כל הזמן חשבתי מתי יהיה תורי להתחתן [...] קחי לדוגמה עכשיו את בת דודתי. אני התחתנתי... היא יותר גדולה ממני בשנה. אני התחתנתי ויש לי שני ילדים. אחותה התחתנה וגם השכנה שלי פה ליד, והיא התחילה לומר הלוואי שיבוא בשבילי חתן...

בעיני פאטמה נישואיהן של נשים אחרות, לעיתים צעירות יותר, משפיעים על התפיסה העצמית ומעוררים מפח נפש בנשים שנישואיהן מתמהמהים. המתנה ארוכה מדי מעלה בלב הנשים תהיות וחששות לגבי הגורמים המונעים מגברים לרצות לשאתן.

מעמדה הרעוע של האישה הרווקה

המרואיינות מציינות שמעמדה הרעוע של האישה הרווקה, שעתידה לוט בערפל, גם הוא רקע לנישואין. לאישה אין קיום מחוץ למוסד הנישואין וההורים והחברה מפעילים על הרווקה לחץ כבד להתחתן. אימאן ממחישה זאת:

ההורים שלך והאנשים סביבך מתחילים ללחוץ הרבה מאוד עלייך. וסביבך: "מה קרה? למה עדיין לא התחתנת? מה חסר לך?" [...] ייעודה של כל אישה זה להתחתן, שיהיה לה בית משלה, ילדים, בעל [...] מה, את תישארי בבית הוריך לעשות? אישה צריכה להתחתן? [...] בטח, שיהיה לה בית משלה, ילדים, לבנות חיים משלה. גורלה של כל אחת זה להתחתן...

אימאן מתארת מסכת רצופה של לחצים להינשא, כיוון שמעמדה של האישה הרווקה נתפס כמעמד ארעי. המרואיינות מנגידות את מעמדה הארעי והתלוי של אישה רווקה מול מעמדה הקבוע והבלתי מותנה של אישה נשואה. חנין מנסה להסביר זאת:

לאישה נשואה יש יותר כבוד. היא מכובדת יותר בין האנשים, החברה מתייחסת אליה אחרת מאשר הלא נשואה [...] יש לה יותר אחריות. את מרגישה שהיא יותר בוגרת וגם מודעת למה שקורה סביבה, וכך היא מבינה דברים יותר טוב.

חנין רואה באישה נשואה אישה מכובדת ונבונה יותר. הנישואין מפתחים את יכולתה להבין את העולם ומציבים אותה בפני מבחנים וקשיים התורמים לחוסנה. אחד הנושאים החוזרים ועולים בראיונות וממחישים את מעמדה של האישה הרווקה הוא ההכרח להימצא תחת חסותו של גבר. חסות זו מקנה הגנה ותחושת השתייכות, שכן הגבר הוא ראש המשפחה ובכוחו להעניק תחושת הגנה. אמל מצביעה על תלותה של האישה הרווקה:

האישה צריכה להיות תחת חסותו של גבר [...] בעתיד אם אביה ימות וגם אמה [...] מי יישאר בשבילה בחיים? [...] היא תגדל ותחיה לבד [...] נכון שהאחים של האחת הם רחומים וטובים [...] אבל זה לא אותו דבר, כמו שיהיה לה בית משלה.

אמל היא אישה דתייה, אם לשני ילדים בגיל בית ספר יסודי. לדבריה, חסות הגבר מעניקה מחסה, ועצם נוכחות הגבר מקנה שקט נפשי. זוהי מעין מעטפת נפשית שאינה תלויה בתכונות ספציפיות של הבעל או באופיו המוסרי. חסות זו ניתנת לאישה נשואה מעצם מהותו הגברית של הבעל.

מעמדה הרעוע של האישה הרווקה מבוטא גם בסוגיית רכוש המשפחה. סוגיה זו עלתה כאחד מגורמי הרקע לנישואין. למרות ההיתר הדתי לנשים להחזיק רכוש, המרואיינות מעידות שהן פסולות מלהחזיק את רכוש המשפחה. הרכוש, שעשוי לכלול גם אדמות, הוא מרכיב חשוב בחיפוש אחר גבר פנוי עבור הרווקה. אישה רווקה אינה כלולה בירושת ההורים כיוון שהם חוששים כי חלק מרכושם יעבור למשפחת הבעל העתידי. לכן דחוף להשיא את הנשים הרווקות במשפחה כדי למנוע אפשרות של העברת רכוש מתוך ירושת המשפחה בעתיד.

תהליך קבלת ההחלטה

מניתוח דברי המרואיינות על תהליך קבלת ההחלטה להינשא עולות חמש תמות עיקריות: העדר מידע על מוגבלות שכלית התפתחותית; לחץ מצד המשפחות והמכרים; רצון להחזיר לעצמן כבוד והערכה מצד משפחתן שאותם איבדו בשל היותן לא נשואות; עצמאות כלכלית; אימהות. יש לציין שבכל המקרים היוזמה לנישואין הגיעה מבני משפחת החתן, וזכתה לשיתוף פעולה אקטיבי של בני משפחת הכלה. היוזמה לנישואין לא נבעה מהנשים עצמן והובאה לידיעתן בדרכים שונות. למרבית המרואיינות (9) לא היה ידע מוקדם בנושא מוגבלות שכלית התפתחותית. מחציתן (6) דיווחו על לחצים פסיכולוגיים וחברתיים כבדים שהופעלו עליהן להסכים להינשא. מרואינת אחת ציינה שההחלטה להינשא נכפתה עליה תוך איום פיזי ממשי למרות התנגדותה.

המרואיינות הכירו את הבעלים בצורה שטחית ביותר במפגש שארגנו בני המשפחה או מכרים ששידכו בין משפחת החתן לאחיהן של הכלה המיועדת. חלק מהמרואיינות (8) מודות שלמרות המפגש האישי עם החתנים התקשו לעמוד על מצבם של בעליהן

נישואי נשים עם אינטליגנציה תקינה לגברים עם מוגבלות שכלית התפתחותית

העתידיים עקב חוסר ידע בנושא מוגבלות שכלית התפתחותית. הן חשו שיש דבר מה חריג בהתנהלותם של הגברים, אך קיוו שתוכלנה לשנות מצב זה בעתיד. שתי מרואיינות העלו ספקות רבים לגבי נישואיהן לאדם עם מוגבלות שכלית התפתחותית בפני אחיהן. אולם כשרצו לסרב, לא הצליחו למנוע את הנישואין הכפויים. לילא הסכימה תחילה להתחתן, אך לאחר שהבינה את מצבו של החתן רצתה לחזור בה מהחלטתה:

ישבתי ובכיתי. אחי בא ושאל אותי, למה את בוכה? אמרתי לו שאני לא רוצה את החתן, אני לא רוצה את האנשים האלה [...] צעק עליי ונתן לי סטירה על הלחי ואמר לי שזה לא משחק [...] אנשים זה לא משחק, העולם לא משחק בידיים שלך, וצעק עליי והפחיד אותי [...] ואכלתי חרא ושתקתי, שתקתי מחוסר אונים, כך [...] באותה שעה הרגשתי שהחיים שלי הפכו לטרגדיה.

מרבית המרואיינות (10) ציינו את המעורבות האקטיבית של אחיהן — בעיקר הבכורים — בחייהן. לפי תיאוריהן מעמדם של האחים הוא חזק ביותר. אחת מהן מתארת את המעמד הרם של אחיה גם לעומת מעמדו של האב:

גברים היו פונים לאחי ומבקשים את ידי והוא לא היה מסכים. הוא לא רצה שאני אתחתן עם זרים. את יודעת איך זה בטיולים, בהתחלה מכירים אחד השני ומהיום השני היו באים ומבקשים את ידי מאחי. הוא היה עונה שהוא לא רוצה להוציא אותי מהכפר, ואהפוך להיות זרה [...] הוא היה כל הזמן מסרב עד שהגיע בעלי ודווקא אתו הוא הסכים שנתארס.

על המרואיינות הופעל לחץ כבד כדי שיסכימו להתחתן עם גבר הלוקה במוגבלות שכלית התפתחותית. אמנם המשפחה אפשרה להן להתלבט, אך בד בבד הופעל עליהן לחץ כבד גם מצד בני משפחתו של בן הזוג העתידי. איה מתארת מסכת של לחצים כבדים על משפחתה שהפעילו אנשי הכפר — מקורבי משפחת החתן המיועד:

דיברו עם אבא שלי [...] שלחו לו אנשים, איך שאומרים, חמותי ואשת דודו [...] באו ודיברו עם הוריי [...] אמי זיכרונה לברכה לא רצתה אז [...] היא הייתה אומרת שלא נסכים לתת את הבת שלנו, אין מזל, אבל מה, הם לא הרפו מאתנו, הם פשוט נתקעו אצלנו.

לבסוף, המרואיינות נתנו את הסכמתן להתחתן. עליא הסכימה מתוך שיקול דעת אישי והשלמה עם הגורל, גורל שהוא ביטוי לרצון אלוהי:

האחת חושבת מאה פעמים לפני שהיא עונה כן, לפני שהיא אומרת אני רוצה בו. חשבתי על זה שיש לו בעיות בדיבור, אבל אמרתי לעצמי: לא חשוב, אלוהים ברא אותו כך [...] זאת אומרת, מה אני אעשה. אם הייתי יודעת שהוא מוגבל [...] מה הייתי אומרת [...] לא אמרתי לא, אמרתי כן, אני רציתי לקחת אותו [...] הרי אני

בחרתי בו, אני זו [...] הוריי שאלו אותי אם אני מסכימה או לא מסכימה כדי שנוכל להחזיר תשובה, ואני עניתי שכן, אני רוצה אותו. אף אחד לא לחץ עליי ואף אחד לא הכריח אותי. הם אמרו לי: את תחליטי. אמרתי לאבי שיסמוך על אלוהים וזהו, שייתן תשובה.

שתי מרואיינות מביעות תפיסה אחרת על מקומן של הנשים בתהליך ההחלטה. עבורן הנישואין לגבר עם מוגבלות שכלית התפתחותית היו פועל יוצא של החלטה מודעת ומושכלת שלא התקבלה תחת לחץ כבד מצד בני המשפחה. יתרה מזאת, נשים אלו מעידות שהקדישו מחשבה רבה לפני ההחלטה להינשא. הן הבינו שחייכן עם אדם עם מוגבלות שכלית התפתחותית יחייבו אותן לנקוט פעולות הכרחיות בעתיד ולהתרגל לחיי זוגיות שונים מאלה המוכרים להן.

לדברי המרואיינות, אחד השיקולים המרכזיים שסייעו להחלטה להינשא קשור במעמד הכלכלי העדיף של משפחת החתן. במרבית המקרים מעמדה הכלכלי של משפחת הכלה היה נמוך יותר ממעמדה הכלכלי של משפחת החתן. שיקול נוסף שעמד בבסיס ההסכמה לנישואין היה הרצון למצוא משפחה חליפית למשפחת המוצא, לאחר שהחיים במשפחת המוצא הפכו לבלתי אפשריים. דהיינו, מערכת השיקולים שנלקחה בחשבון בעת קבלת ההחלטה להינשא נקשרה לאיכות ולאופי החיים הצפויים להם. יסמין מספרת על ציפיותיה ממשפחת בעלה:

כשראיתי את משפחת בעלי, זהו, הרגשתי כאילו אני עם משפחתי. הייתה לי הרגשה טובה לגביהם, אלוהים ישמור, הרגשתי הייתה במקום. אני מרגישה פה כאילו שאני אצל ההורים שלי, אני לא יושבת בביתי באותה מידה שאני יושבת בביתם.

המרואיינות מעידות שיחס בני משפחת החתן הוא גורם חשוב בתהליך קבלת ההחלטה. תמיכת משפחת בן הזוג, הן במישור הכלכלי והן במישור הרגשי, היא שיקול חשוב בהסכמה להינשא. אולם לא כל הנשים זכו ליחס טוב מצד משפחתן החדשה. אסמא מספרת על עוינות כלפי שני בני הזוג, על חוסר כבוד והערכה כלפי בעלה ועל יחס מפלה לעומת יחס המשפחה כלפי הבן השני. לאור הסבל שלה מיחסה המפלה של המשפחה כלפיה וכלפי בעלה, היא אינה ממליצה לנשים אחרות להתחתן עם אדם עם מוגבלות שכלית התפתחותית:

אני ממליצה לאחרות שיתחתנו עם גבר כמו בעלי רק אם משפחותיהן תומכות בהן, מכל הבחינות, כלכלית [...] שיעזרו להם בדמי המחיה, אם הם יכולים לעזור, וגם שיתנו להם תמיכה רגשית, במיוחד לאישה, כי היא כבר אמורה להיות אחת מבני המשפחה, צריך שיכבדו אותה ויתמכו בה. לא מספיק שהיא לקחה את בנם לבעל והיא מטפלת בו, הם אמורים להעריך מה שהיא עושה ולדאוג לטובת בנם ונוחיותו ונוחות אשתו...

נישואי נשים עם אינטליגנציה תקינה לגברים עם מוגבלות שכלית התפתחותית

אסמאא מדגישה את החשיבות המכרעת שבקבלת יחס של כבוד והערכה מצד משפחת החתן, היות שאחד המניעים המרכזיים שהנחו את החלטתה להינשא נקשר ברצונה להחזיר לעצמה כבוד והערכה שניטלו ממנה במשפחת המוצא שראתה בה מעמסה.

יש לציין שהנישואין שיפרו את מצבן הכלכלי של המרואיינות. מרביתן (11) עבדו בשכר לפרנסתן ולפרנסת הוריהן לפני הנישואין. רובן עבדו בעבודות פיזיות קשות והשתכרו שכר מינימום בלבד. לכן חלופת הנישואין לגבר עם מוגבלות שכלית התפתחותית אפשרה להן להפסיק את עבודתן בשוק העבודה הפורמלי וזיכתה אותן בקצבת נכות מהמוסד לביטוח לאומי. מרביתן (10) האמינו שהקצבה תאפשר לממן את המחיה של משפחתן העתידית. הנחה זו נכונה בפרט לגבי מרואיינות שגדלו במשפחות מרובות ילדים וחיו במצוקה כלכלית קשה. פאטמה נהנית מעצמאות כלכלית מאז נישואיה. משפחת החתן מאפשרת לה לנהל את משק הבית באופן עצמאי מתוך ההכרה שהיא האחראית בביתה, ומתוך הבנה שברגע שהבן התחתן הוא שייך ליחידה משפחתית אחרת. לפי עדותה של פאטמה, מאז נישואיה היא נהנית לא רק מעצמאות כלכלית אלא גם מחופש אישי רב יותר:

בהתחלה כשהתחתנתי, חמי אמר לי, שאנו מעבירים אלייך את האחריות ואת תנהגי בהתאם. ומאז הם לא מתערבים בכלום, לא לאן אני יוצאת ולא מאיפה אני באה, להפך, לכל מקום שבא לי ללכת אומרים לי תלכי ואל תימנעי מעצמך כלום [...] והמשכורת אני מקבלת את כולה, בהתחלה חמי קיבל אותה וכשהתחתנתי ישר העבירו אותה אליי, חמי ויתר לי על כל מה ששייך לבעלי, והם לא מתערבים לי בכלל או במה שאני רוצה לקנות.

חלק מהמרואיינות ביטאו בהסכמתן להינשא את רצונן ללדת ילדים ולהפוך לאימהות, כמצופה במסגרת מסורתית שבה היריון מחוץ לנישואין הוא עבירה חמורה ובלתי מתקבלת על הדעת.

איה הייתה מושא לשיחות במשפחתה המורחבת משום שהסכימה להתחתן עם אדם בעל לקות. למרות זאת, היא הייתה נחושה בדעתה והאמינה שהולדת ילדים תשנה את חייה מקצה לקצה ותעניק לה ביטחון ועצמאות:

כשהסכמתי לקבלו, בנות הדודים שלי היו אומרים: אוי, איך היא תיקח אותו, ואיך היא הסכימה לקחת אותו, אבל אמרתי לעצמי: זהו, אני מרוצה. אני מרוצה, די, אני והילדים שלי מרוצים, מספיק לי, יש לי בן ויש לי בת תודה לאל [...] אם מזדמן לי טיול למצרים ישר נוסעת, מזדמן לי טיולים לא חשוב איפה, לוקחת את הילדים, וזהו, יש לך חופש, ואם הילדים אתך ולא לבד...

עליא טוענת שהרצון ללדת ילדים הייתה הסיבה האמתית לנישואין עם אדם עם מוגבלות שכלית התפתחותית:

תינוקות, ילדים [...] לולא הבנות שלי [...] לדעתי זאת נקודה מאוד, מאוד, מאוד חשובה, אם לא הייתי מביאה ילדים לעולם [...] לא הייתי נשארת דקה אתם, לא עם בעלי ולא עם משפחתו [...] אף דקה אחת. הבנות שלי, הן התקווה בחיים שלי, כשאני צופה בהן לאט לאט איך הם גדלים [...] איך בתי הבכורה גדלה [...] כל אחת נולדה יותר יפה מהשנייה.

כאמור נשים אלו תופסות את האימהות כיעד למימוש עצמי. אישה ללא ילדים איננה אישה שלמה. לכן הן תפסו את הנישואין כאפשרות הלגיטימית היחידה שיש להן בהקשר התרבותי שלהן.

חויית הנישואין

המרוויינות מעידות, בניגוד למצופה, שהנישואין לאדם עם מוגבלות שכלית התפתחותית מעניקים להן אפשרות לזוגיות אחרת, ופותחים בפניהן פתח לחיים שקטים ונוחים יותר. האישה מקבלת על עצמה את תפקיד ראש המשפחה, שאינו מקובל בקרב נשים בחברה המסורתית, מכיוון שבן הזוג אינו יכול למלא את תפקידו המגדריים המסורתיים מפאת מוגבלותו. מצב ייחודי זה מקנה לאישה שליטה וכוח. עמאל מאמינה שגברים "רגילים" עלולים להוות מטרד לאישה בחיי הנישואין ודווקא נישואין ל"אדם פשוט" הם בחירה טובה:

הפשטות שלו הרגיעה אותי [...] הרבה נשים מתחננות עם גברים שנראים בעלי אישיות מקסימה [...] אבל בסוף הם משגעים אותן [...] אחת שהיא הכי קרובה אליי התחננה עם מישהו מהמשפחה שלי, ממש אישיות, והוא נראה משגע, אבל היא לא מאושרת איתו. אני ראיית אנשים סביבי, הסתכלתי על האנשים סביבי [...] וראיתי [...] ולפי זה אני בחרתי, הייתי רואה, אנשים סביבי, אלה שהתחננו [...] את כבחורה מסתכלת סביבך על הבעלים [...] כשאת רואה מישהי שבעלה מכה אותה או פרודה אצל ההורים שלה [...] את מסתכלת ולומדת [...] אני מסתכלת על מצבי, תודה לאל, מצבי טוב יותר מהמצב שלהן כמו מפה ועד השמים.

עמאל מבינה שאדם כבן זוגה, שיכולותיו השכליות מוגבלות, מתאים לה יותר מאשר גבר בעל אינטליגנציה תקינה. היא למדה מניסיונן של נשים אחרות שנישואין לגבר בעל מוגבלות שכלית התפתחותית עדיפים על נישואין לגבר שינסה להשתלט על חייה. דהיינו, באופן פרדוקסלי הנישואין לגבר עם מוגבלות שכלית התפתחותית מאפשרים לה לשמור על שוויון בינה ובין בן זוגה בחברה המפלה לעתים קרובות נשים.

שאינה מרגישה סיפוק מחייה ומעצם היותה בעלת בית משלה. היא אינה מרגישה שחסר לה דבר ומספרת על יחסי תמיכה ועזרה הדדית, הן פיזית והן רגשית, בינה לבין

נישואי נשים עם אינטליגנציה תקינה לגברים עם מוגבלות שכלית התפתחותית

גיסותיה הגרות זו ליד זו. שאדיה מספרת על שליטתה בסדר היום שלה ועל הקשר עם גיסותיה. אלה גורמים חשובים בתחושת הסיפוק הכללית שלה:

אני רצייתי בית משלי, הנה תסתכלי [מסתכלת סביבה], הנה לא חסר לי כלום, תסתכלי עליי כמה שמנתי (צוחקת בקול רם), זאת רוצה להכין אוכל – הולכת ומכינה לה, זאת רוצה שנעזור להכין אוכל מעלים של ענבים וקישואים, אחרת רוצה להכין כרוב. שמחה אני והגיסות שלי, אם רוצה ללכת להורים לביקור, הנה גיסתי שבמקור מחוץ לארץ שואלת אותי מתי נלך לבקר את אימא שלך, אביה חולה וצריך לעבור ניתוח לב ומאחר שאימא שלי מתפללת היא רוצה ללכת אליה, ואמרת לי כן, אם ירצה אלוהים מחר, ואולי מחרתיים, אתקשר לאמי ואבקש ממנה להכין לנו משהו טעים. הנה שמחה, כך חיה, פעם אמירה מזמינה אותי פעם האודא מזמינה אותי, כל פעם משהי, מתי שאני רוצה אני עובדת ומתי שרוצה לא עובדת.

כמו מרואיינות אחרות שאדיא מונה את היתרונות הרבים שבנישואין אלה על פני נישואין לגברים עם אינטליגנציה תקינה. לדבריהן הנישואין העניקו להן מידה גדולה של יציבה ואוטונומיה על חייהן לעומת נשים נשואות אחרות. ממצא זה מחזק את הטענה שהובאה בסקירת הספרות שאפילו במצבי דיכוי קיצוניים נשים מסוגלות למצוא מרחב אישי לביטוי זהותן. כמו כן, אפשר לזהות בדברי המרואיינות ביקורת גלויה על מעמדן המשני ובמותנה של נשים נשואות בחברה הערבית הפטריארכלית. אך בניגוד למרואיינות אלה מספרות מרואיינות אחרות על קשיי התמודדות עם חיי הנישואין. יסמין, למשל, מספרת על אכזבתה מחיי הנישואין:

כל דרישת החיים הפשוטה מאוד [...] אפילו מכונית אין לנו [...] עד עכשיו אנו לא מצליחים להשיג אותה [...] ולא יכולים גם להשיג רישיון נהיגה [...] לא מצליחה [...] זאת אומרת, אני הייתי רוצה אדם מכובד [...] יש ערך, אני אהיה אשתו [...] אשב לידו במכונית [...] נלך ביחד לאירועים [...] אני אשתו של פלוני [...] הגבר הזה שיש לו הדרת כבוד בכפר, בחברה. למה, מה חסר לי שלא אקח בן אדם כזה, משכילה, מבינה בכל דבר [...] אם אשב עם עורכי דין אני מדברת, עם שופט, אני לא מתביישת בעצמי [...] לא מתביישת בהשכלה שלי, לא מתביישת מאף אחד, יש לי ביטחון עצמי, בת של אנשים מכובדים, יש לי שכל טוב [...] עד היום אני עדיין כותבת שירה וכותבת [...] עוזרת לבנות שלי בלימודים [...] וכותבת חיבור, ומבינה אנגלית בלי תרגום ומבינה עברית, מדברת עברית, מה חסר לי שאפול לתוך בור כזה ואתחתן בצורה זו, למה שלי יקרה דבר כזה?

ממצאי המחקר ממחישים את הנחות הגישה האינטר-סקציונלית. ממצאים אלה מראים כיצד קטגוריות דיכוי מגדריות כמו תפיסות פטריארכליות, ומעמדן הקשה של נשים רווקות נמצאות ביחסי גומלין עם קטגוריות דיכוי אחרות, כגון מעמד חברתי-כלכלי נמוך, מצב תעסוקתי, העדר רכוש. קטגוריות אלה משפיעות זו על זו בדרך

המעצמה את דיכוין של נשים. יחד עם זאת, דברי המרואיינות מראים גם שכיטויים של דיכוי, כפייה וקיפוח יכולים להתקיים לצד ביטויים של סוכנות (Agency) וביקורת.

דיון

המאמר הנוכחי מבקש לבחון את התרומה התיאורטית של הגישה הפמיניסטית האינטר-סקציונלית להבנת תהליכי קיפוח של קבוצות נשים בהקשרים מעמדיים ותרבותיים ייחודיים. מטרת המאמר להציג סוגיה חברתית שטרם זכתה להתייחסות מחקרית: סוגיית נישואי נשים ערביות עם אינטליגנציה תקינה לגברים עם מוגבלות שכלית התפתחותית קלה עד בינונית. כמו כן, על פי הגישה האינטר-סקציונלית, אפשר להתייחס לקיפוח של קבוצות נשים ייחודיות לפי שלוש רמות ניתוח: ניתוח מבוסס-קבוצה, ניתוח מבוסס-תהליך וניתוח מבוסס-מערכת.

ניתוח מבוסס-קבוצה עוסק בשאלה: מי הן חברות הקבוצה? ניתוח זה עוסק במאפיינים הקבוצתיים של הקבוצה הנדונה ומתבסס בדרך כלל על חקר הקולות המבטאים את השוליות הרב-ממדית (Multiple marginalities) של נשים נדכאות בהקשרים שונים (Hancock, 2007). בהקשר זה מעידים ממצאי המחקר על מצבה הרעוע של קבוצת המרואיינות. נשים אלו חסרות השכלה, חסרות הכנסה עצמאית, מנועות רכוש וחסרות נגישות לזכויות בסיסיות כגון דיור עצמאי. תיאוריהן מעידים על עולמן של נשים רווקות כעולם נטול אופציות. כמו כן, ניתוח מבוסס-קבוצה מפנה את תשומת הלב למפגש בין משתני רקע מדירים כגון הכנסה, השכלה ונגישות למשאבים שונים לבין ערכים וזהויות חברתיות של הקבוצה. ממצאי המחקר מראים שנשים אלו תומכות ושותפות בערכים המעמידים את מוסד הנישואין במרכז החברה, ערכים המייעדים נשים לתפקידים מגדריים ברורים, ויחד עם זאת מדירים אותן אל שולי משפחותיהן וקהילותיהן. למרות זאת, נשים אלו עדיין רואות בנישואין אמצעי למימוש זהותה של כל אישה.

ניתוח מבוסס-תהליך עוסק ברצף האירועים, הנסיבות והאילוצים הקשורים בקיפוח נשים. ניתוח מעין זה חורג מגבולות הניתוח הליניארי התוספתי (nonadditive) כאוסף של גורמי קיפוח שונים המשפיעים על היווצרות דיכוי. הוא עוסק בניתוח יחסי הגומלין בין גורמים אלה. ממצאי המחקר מתארים את תהליך קבלת החלטות של נשים אלה כסדרה של לחצים הגובלים בניצול וכפייה מצד בני משפחה, ומראים כיצד לחצים אלה מעוגנים בקטגוריות מבניות הנתמכות בתפיסות מגדריות, דתיות ותרבותיות בדרך המעמיקה את דיכוין.

ניתוח מבוסס-מערכת עוסק בדרך שבה מערכות שלטון שונות יוצרות אי שוויון

של הקבוצה הנחקרת. בהקשר זה נשאלת השאלה מהן הפרקטיקות השלטוניות הרווחות ביחס לקבוצה זו וכיצד הן באות לידי ביטוי באמצעות מדיניות חברתית, תוכניות חברתיות והקצאת שירותים חברתיים. המחקר שלפנינו מציג תמונה עגומה של ניתוק מוחלט של קבוצות נשים אלה מהשירותים החברתיים, ניתוק המאפיין קבוצות במצב הדרה חברתית קיצונית. על פי ממצאי המחקר מעמדן הרעוע של נשים אלו הוא ביטוי לדיכוי מגדרי בתוך הקשר רחב יותר של מעגלי דיכוי נוספים (משפחתי, דתי, מעמדי, לאומי). מעגלים אלה משתלבים ומעצימים זה את זה ובכך מחמירים את מצוקתן של הנשים. מבחינה תיאורטית אפשר לסכם שממצאי המחקר עולים בקנה אחד עם הנחות הגישה הפמיניסטית אינטר-סקציונלית (Crenshaw, 1991; Levine-Rasky, 2011; McCall, 2005; Yuval-Davis, 2006). גישה זו רואה במשטר הפטריארכלי מקור ראשון, אך לא יחיד, של קיפוח נשים. היא טוענת שאין דפוס אוניברסלי אחד של קיפוח נשים ומבקשת להכיר בריבוי צורות של דיכוי. צורות אלה מושפעות מהקשרים תרבותיים, חברתיים והיסטוריים שונים. כמו כן, גישה זו שוללת את התפיסה המבודדת אי שוויון מגדרי מקטגוריות נוספות של דיכוי כגון מעמד חברתי, מוצא תרבותי, דת, גזע, גיל או לאום. על פי גישה זו, הבנת מצבי דיכוי של נשים מחייב ניתוח מעמיק של יחסי הגומלין בין קטגוריות שונות של קיפוח תוך כדי התייחסות לדרכים שבהן קטגוריות אלה באות במגע עם זהויות וערכים של נשים ומחמירות את מצבן הקשה של קבוצות נשים מוחלשות. על פי המקרה המוצג במאמר הנוכחי ביטויים מובהקים של אי שוויון מגדרי משפיעים ומושפעים מקטגוריות חברתיות נוספות כמו מעמד חברתי נחות, העדר השכלה ושליטת זכויות קניין. זאת תוך כדי יחסי גומלין בין קטגוריות אלה לבין ערכים (מרכזיות הנישואין), העדפות (רצון להימצא בחסות גבר) וזהויות חברתיות נוספות (נשים כאימהות, נשים כמטפלות). יתרה מזו, אפשר לראות בתופעה זו ביטוי נוסף למצבן של נשים רווקות ערביות כמצב של שוליות מרובה, הן בקרב החברה הערבית והן בקרב החברה הישראלית בכלל.

יחד עם זה, ממצאי המחקר מחזקים חלק מהביקורות המוזכרות בסקירת הספרות ביחס לתיאוריה האינטר-סקציונלית, בעיקר בנחיצות פיתוח מערכת מושגית אנאליטית שתאפשר ניתוח שיטתי של יחסי הגומלין בין קטגוריות דיכוי שונות (Choo & Feree, 2010).

כמו כן, ממצאי המחקר מאירים פן נוסף של מצבי דיכוי. מתוך עדויות המרואינות אפשר להבין באופן מפתיע כי דווקא המצב החדש מאפשר להן ליצור לעצמן סוג של מרחב אוטונומי למרות מצב הדיכוי המתמשך שבו הן נתונות. באופן פרדוקסלי טוענות נשים אלה שבזכות נישואין לגבר עם מוגבלות שכלית התפתחותית הן זכו למעמד של ראש משפחה, מעמד שנשים אחרות אינן זוכות לו. לדבריהן הן מקבלות החלטות, שולטות בהוצאות המשפחה, ונהנות מחופש רב יותר מנשים אחרות. מטבע הדברים, נשים אלה ממלאות תפקידים המחייבים אותן להיות פעילות מחוץ לכותלי הבית למען

עצמן וילדיהן, בזמן ובתנאים המתאימים להן. בדרך דומה הן מנהלות את כלכלת הבית ובונות את סדר העדיפויות בעצמן ולפי רצונן, מצב שלטענתן ספק אם היה מתאפשר להן במסגרת של נישואין עם גבר עם יכולות שכליות טובות יותר. ממצאים אלה מאתגרים את התפיסה הבינארית המנגידה דיכוי לשחרור ומראים שגם במצבי דיכוי קיצוניים בני אדם מחפשים ומוצאים דרכים לבטא את יכולת הפעולה שלהם. ממצא זה עולה בקנה אחד עם הביקורות שהוטחו כלפי תפיסות פמיניסטיות אירו־צנטריות המתעלמות מביטויי התנגדות של נשים בהקשרים לא-מערביים.

השלכות לפרקטיקה

ממצאי המחקר מחדדים את הצורך במעורבותם האקטיבית של שירותים חברתיים ביחס לתופעה. שירותים אלה צריכים לאתר נשים הנמצאות בתהליכי קבלת החלטה דומים למתואר במחקר, להעמיק את הידע שלהן בנושא מוגבלות שכלית התפתחותית ולאפשר להן תהליך קבלת החלטה נטול כפייה. על שירותי הרווחה לפתח דרכי התערבות רגישות-תרבות כדי לאפשר לנשים לעמוד על זכותן לקבל החלטות מהותיות לחייהן ללא כפייה ומורא. באותם מקרים שבהם נתקבלה החלטה מודעת, יש צורך בהתערבות מקצועית שמטרתה להכין את בני הזוג לקראת הנישואין. כמו כן, לאור מגבלות המחקר הנוכחי (אופי לוקאלי ומספר משתתפות קטן) יש צורך במחקרים עתידיים שישקפו את היקף התופעה (סקר בקרב שירותי הרווחה) ומורכבות התופעה המשלבת אלמנטים של זכויות נשים, זכויות אנשים בעלי מוגבלות שכלית וסוגיות של רב-תרבותיות וכשירות תרבותית (מחקר בקרב בני משפחה, אנשי מקצוע, אנשי דת, נציגי עמותות, מחוקקים ועוד).

מקורות

- אבו־בקר, ח. (2008). רווחה, מודרנה ומסורת: התמודדותן של נשים פלסטיניות בישראל עם שינויים במסגרת חייהן. בתוך: ע. מנאע (עורך), ספר החברה הערבית בישראל (2). עמ' 359–384. מכון ון־ליר. ירושלים: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- אוסצקי־לזר, ש. (2009). "לא כמו אמי": נשים מעצימות את עצמן — המקרה של כפר קרע. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים, בית הספר ע"ש פדרמן למדיניות ציבורית וממשל, מרכז שאשא למחקרים אסטרטגיים.
- אלחאג', מ. (1997). זהות ואוריינטציה בקרב הערבים בישראל: מצב של פריפריה כפולה. מדינה, ממשל ויחב"ל, 41/42, 103–122.
- אל־סאבוני, מ. ע. (1991). אל־זאוואג' אל־אסלאמי אל־מובכיר — סעאדה וחסאנה. קהיר: דאר אל־סאבוני (ערבית).

נישואי נשים עם אינטליגנציה תקינה לגברים עם מוגבלות שכלית התפתחותית

- אל-סיוטי, ג. (1996). נזוהת אל-מותאמל ומורשד אל-מותאהל פי אל-ח'טאב ואל-מותווג'. אלכויות: דאר אלכתאב אלג'אמעי לנשר ואל-תאוויזיע. (ערבית).
הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2008). מפקד אוכלוסין 2008.
חאג' יחיא, מ. (1994). המשפחה הערבית בישראל: ערכיה התרבותיים וזיקתם לעבודה סוציאלית. חברה ורווחה, י"ד, 264–249.
חאג' יחיא אבר-אחמד, נ. (2006). זוגיות והורות במשפחה הערבית. תהליכי שינוי ושימור בשלושה דורות. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור. חיפה: אוניברסיטת חיפה.
חידר, ע. (2005). הכלכלה הערבית בישראל: מדיניות יוצרת תלות. בתוך ע. חידר (עורך), ספר החברה הערבית בישראל: אוכלוסייה, חברה, כלכלה (עמ' 171–200). מכון ון-ליר. ירושלים: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
חידר, ע. (עורך) (2007). דוח סיכוי: מדד השוויון בין האזרחים היהודים והערבים בישראל לשנת 2006. ירושלים וחיפה: סיכוי – העמותה לקידום שוויון אזרחי.
חליחל, א. (2005). שינויים דמוגרפיים באוכלוסייה הערבית בישראל מאז שנות החמישים. בתוך: ע. חידר (עורך), ספר החברה הערבית בישראל: אוכלוסייה, חברה, כלכלה (עמ' 149–170). מכון ון-ליר. ירושלים: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
חליחל, א. (2008). רווקות בקרב נשים ערביות: הגורמים להתרחבות התופעה במרכז ישראל ובצפונה. בתוך: ע. מנאע (עורך), ספר החברה הערבית בישראל: אוכלוסייה, חברה, כלכלה (עמ' 312–283). מכון ון-ליר. ירושלים: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
מנאע, ע. (עורך) (2008). ספר החברה הערבית בישראל: אוכלוסייה, חברה, כלכלה. מכון ון-ליר. ירושלים: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
מנאע, ע., וחאג' יחיא, ק. (1995). מברוכ: תרבות החתונה הערבית בישראל. סדרת כחול לבן. המרכז לחקר החברה הערבית בישראל.
סער, ע. (1998). האם נישואין הם תנאי לנשיות – רווקות ביפו. נגה, 34, 18–23.
עזאיה, פ., אבר-בקר, ח', אייזיקוביץ, ר., וגאנס, א. (עורכים) (2009). נשים ערביות בישראל: תמונת מצב ומבט לעתיד. תל-אביב: רמות, אוניברסיטת תל-אביב.
קרק, ר., גלילי, א. ופויירשטיין, ת. (2009). עצמאות ויזמות של נשים ערביות, כפריות ובדוויות בישראל. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
שקדי, א. (2003). מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני – תיאוריה ויישום. תל-אביב: רמות.
Al-Krenawi, A., & Graham, J. R. (1998). Divorce among Muslim Arabs in Israel. *Journal of Divorce and Remarriage*, 29, 103–119. doi:10.1300/J087v29n03_07
Becker, C. S. (1992). *Living and relating: An introduction to phenomenology*. Newbury Park, CA: Sage Publications.
Bilge, S. (2013). Intersectionality undone. Saving intersectionality from feminist intersectionality studies. *Du Bois Review*, 10, 405–424. doi: http://dx.doi.org/10.1017/S1742058X13000283
Choo, H. & Ferree, M. (2010). Practicing intersectionality in sociological research: A critical analysis of inclusions, interactions, and institutions in the study of inequalities. *Sociological Theory*, 28, 129–149. doi: 10.1111/j.1467-9558.2010.01370.x
Crenshaw, K. (1991). Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence against women of color. *Stanford Law Review*, 43, 1241–1299. Retrieved from http://www.jstor.org/stable/1229039
Creswell, J. W. (1998). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five traditions*. Thousand Oaks, CA: Sage.
Davis, K. (2008). Intersectionality as buzzword. *Feminist Theory*, 9, 67–85. doi: 10.1177/1464700108086364

- Denzin, N. (2006). *Sociological methods: A sourcebook*. Chicago, IL: Aldine Transaction
- Gergen, K. J. (1994). *Realities and relationships: Soundings in social construction*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Gergen, K. J. (1999). *An invitation to social construction*. London, England: Sage.
- Ghanem, A. (2000). *The Palestinian Arab minority in Israel, 1948–2000: A political study*. Albany, NY: SUNY Press.
- Ghanem, A. (2003). The status of the Palestinians in Israel in the era of peace: Part of the problem but not part of the solution. *Israel Affairs*, 9, 263–289. doi: 10.1080/714003468
- Haj-Yahia, M. (2000). Wife abuse and battering in the sociocultural context of Arab society. *Family Process*, 39, 237–255. doi: 10.1111/j.1545-5300.2000.39207.x
- Hancock, A. (2007). When multiplication doesn't equal quick addition: Examining intersectionality as a research paradigm. *Perspectives on Politics*, 5, 63–79. doi:10.1017/S1537592707070065
- Levine-Rasky, C. (2011). Intersectionality theory applied to whiteness and middle-classness. *Social Identities: Journal for the Study of Race, Nation and Culture*, 17, 239–253. doi: 10.1080/13504630.2011.558377
- Lev-Wiesel, R., & Al-Krenawi, A. (1999). Attitudes towards marriage and marital quality: A comparison among Israeli Arabs differentiated by religion. *Family Relations*, 48, 51–56. doi: 10.1080/13504630.2011.558377.
- Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic inquiry*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Matsuda, M. J. (1991). Beside my sister, facing the enemy: Legal theory out of coalition. *Stanford Law Review*, 43, 6, 1183–1192. Permanent URL: <http://www.jstor.org/stable/1229035>
- Maudoodi, S. A. (1993). *The laws of marriage and divorce in Islam*. Kuwait: Islamic Book Publishers.
- Maxwell, J. A. (1996). *Qualitative research design: An interactive approach*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- McCall, L. (2005). The complexity of intersectionality. *Signs*, 30, 1771–1800. doi: 10.1086/426800
- Moustakas, C. E. (1994). *Phenomenological research methods*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Nash, J. (2008). Re-thinking intersectionality. *Feminist Review*, 89, 1–15. doi: 10.1057/fr.2008.4
- Padgett, D. K. (1998). *Qualitative methods in social work research: Challenges and rewards*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Patton, M. (1990). *Qualitative evaluation and research methods*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Patton, M. Q. (2001). *Qualitative evaluation and research methods* (3rd ed.). Beverly Hills, CA: Sage.
- Rabinowitz, D. (2001). The Palestinian citizens of Israel, the concept of trapped minority, and the discourse of transnationalism in anthropology. *Ethnic and Racial Studies*, 24, 64–85. doi: 10.1080/014198701750052505
- Samuels, G. M., & Ross-Sheriff, F. (2008). Identity, oppression, and power: Feminism and intersectionality theory. *Affilia – Journal of Women and Social Work*, 23, 5–9.
- Shields, S. A. (2008). Gender: An intersectionality perspective. *Sex Roles*, 59, 301–311. doi: 10.1007/s11199-008-9501-8

נישואי נשים עם אינטליגנציה תקינה לגברים עם מוגבלות שכלית התפתחותית

- Strauss, A. L. (1987). *Qualitative analysis for social scientists*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Symington, A. (2004). *Women's rights and economic change: Intersectionality: A tool for gender and economic justice* (No. 9). Retrieved from http://www.awid.org/publications/primers/intersectionality_en.pdf
- Yuval-Davis, N. (2006). Intersectionality and feminist politics. *European Journal of Women's Studies*, 13, 193-209. doi: 10.1177/1350506806065752
- Zack, N. (2005). *Inclusive feminism: A third wave theory of women's commonality*. Lanham, MD: Rowman and Littlefield Publishers.
- Zaidi, A. U., & Shuraydi, M. (2002). Perceptions of arranged marriages by young Pakistani Muslim women living in a western society. *Journal of Comparative Family Studies*, 33, 495-514. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/41603839>